

UOT 398.8

DOI 10.54758/16801245_2021_17_4_24

AŞIQ SÜMMANININ “MAHIRİ” DASTANI VƏ KLASSİK ƏNƏNƏ

AVTANDİL AĞBABA

Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor

avtandil.aqbaba@mail.ru

Açar sözlər: epos, folklor, şəkil, süjet, klassik ənənə

Aşiq Sümmanın “Mahiri” dastanının süjet xəttini el sənətkarı Mahirinin sevgilisi Mahpərinin uğrunda çəkdiyi iztirablar, bu yolda erməni xəyanətkarlarının onun başına açdığı fitnələr, uğursuz ailə həyatı təşkil edir. Dastanın məzmununda Sümmani adı bir iştirakçı, daha dəqiq desək, əsas qəhrəmanın dinləyicisi kimi çıxış edir. Digər xalq dastanlarından fərqli olaraq, bu dastan memuar səciyyəli əhvalatlarla zəngindir. Qeyd edək ki, bu tip süjetlərin özünəməxsus strukturuna nağıl və dastanlarda, xüsusilə nağıllarda rast gəlmək olar. Dastan və nağıl qəhrəmanlarının səfər çıxması, səfər müddətində rastlaşdıqları müxtəlif insanlarla bağlı əhvalatlar, başlarına gələn hadisələri onlara nağıl etmələri və sair geniş yayılmış tipik süjetlərdir. “Ali xan-Pəri” dastanında Pərinin şər qüvvələrin onun başına gətirdikləri fəlakətləri məclisdə danışması, “Aşiq Qərib”də Qəribin “başına gələn əhvalatı əvvəldən axıra kimi paşaya nağıl etməsi” buna nümunə ola bilər. “Şehirli alma” nağılında fillərin tilsimə saldığı padşah qızının öz həyatını ona aşiq olan Dönməzə nağıl etməsi və sair örnəklər göstərir ki, Sümmani xalq yaradıcılığına yaxından bələd olan bir sənətkar kimi bu üsuldan bəhrələnmiş və “Mahiri” dastanını ərsəyə gətirmişdir. Lakin onu da mütləq nəzərə almaq lazımdır ki, bu dastanın ortaya çıxmasında Sümmani-Mahiri qarşılaşması əhəmiyyətli rol oynamış və bu qarşılaşma-deyişmədən sonra dastana Ağbaba-Çildir aşıqlarının repertuarına daxil olmuşdur.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan folklorşünaslığında dastanların yaranma yolları barədə müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur. Bu mülahizələrdən biri də budur ki, bəzi məhəbbət dastanlarının yaranması müəyyən bir dövrdə yaşayıb-yaratmış saz-söz sənətkarlarının adı ilə bağlı olmuş, onların həyatının bəzi məqamlarını əks etdirmişdir. Professor Məmməd Hüseyn Təhmasib Azərbaycan dastanlarının yaranma yollarını araşdıraraq yazır ki, “bədahətən söz demək qabiliyyətinə malik bütün görkəmli aşıqların tərcümeyi-halı müxtəlif əhvalatlar, macərəlarla dolu olur. Belə aşıqlar çox gəzir, çoxları ilə görüşüb-deyişir, çox zaman da yuxarıda deyildiyi kimi, özünə qürrelənənlər tərəfindən deyişməyə dəvət olunur. Hər belə deyişmə isə bir əhvalat, bir macərə kimi dillərə düşür, rəvayət şəkli alır, hətta ustad aşıqlar, “mərd ərənlərin ustadların başına gəlmiş” bu əhvalatları öz şagirdlərinə bir dərs kimi keçir, əbədiləşdirirlər. Aşığın nüfuzu, şöhrəti artdıqca belə əhvalatlar da çoxalır”. [1, s.86]

Görkəmli alimin bu fikrinə əsaslanaraq “Mahiri” dastanının bu yolla yaranıb formalaşdığını söyləmək olar. Dastanda eyni əsrdə və eyni aşiq mühitində yaşayıb yaratmış iki aşığın şəxsi həyatlarının müəyyən gerçək məqamları, onların dillərdə dolaşan məhəbbət macərələri, hadisələrin cərəyan etdiyi tarixi məkan və s. əsərin məzmununun real göstəriciləri kimi maraqlı doğursa da, buradakı avtobioqrafik motivlərin obrazlı təfəkkürdən süzülüb cilalandığını da unutmamaq olmaz. Başqa sözlə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Mahiri” dastanının yaranmasının əsasında Aşiq Sümmani ilə Aşiq Mahirinin deyişməsi dayansa da, sonrakı mərhələdə dastanın yurd hissəsi improvizatorların sənətkarlıq məharətinə və zövqünə uyğunlaşdırılmışdır. Müəyyən hadisələrin, avtobioqrafik motivlərin və bəzi tarixi məqamların süjet və kompozisiyaya, təhkiyəçi üslubuna uyğunlaşdırılması, fikrimizcə, dastançılıq ənənəsindən irəli gəlir. Lakin bu ənənə “Mahiri”

dastanında o qədər də özünün uğurlu həllini tapa bilməmişdir. Əsərin əsas obrazlarından olan Mahirinin və Sümmanın gah birinci, gah da üçüncü şəxsin rolunda çıxış etmələri dastan təhkiyəçiliyinin özünəməxsusluğuna xələl gətirir, hadisələr arasındakı rabitəni pozur.

Ancaq “Mahiri” dastanında bu cür rabitəsizliklər müəyyən dərəcədə avtobioqrafik məqamlarla bağlı olduğundan Mahirinin həyəcan və iztirabları fonunda dövrün sosial-siyasi hadisələrini təsvir etməyə imkan yaradır. Başqa sözlə, ənənəvi məhəbbət dastanlarında əsas qəhrəmana bədxah qüvvələr tərəfindən böhtan atılması bu dastanda fərqli formada real hadisələrlə əlaqədar şəkildə təsvir olunur ki, bu da dastanda müasirlik ruhunu gücləndirməklə yanaşı, həm də milli-etnik xüsusiyyətlərin həyat həqiqətlərinə müdaxiləsinin fəallığını təmin edir. Əslində, Mahirinin sevgilisi Mahpəri (bəzi aşıqların repertuarında Mahtaban - A.A) arxa plandadır, lakin Mahirinin çəkdiyi məşəqqətlər, qatlaşdığı əzablar, gərgin hadisələr Mahirinin Mahpəriyə olan məhəbbət və sədaqətinin ilkin cizgilərini əks etdirir. Mahpəri obrazı əsərdə epizodik surət kimi görünsə də, məhəbbətin qadir gücünü, onun humanist-fəlsəfi mahiyyətini ictimai-siyasi hadisələrin axarında dərk edir.

Biz hadisələrin gerçək axarı dedikdə Aşıq Sümmanın yaşayıb-yaratdığı mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövrün sosial-siyasi mənzərəsini nəzərdə tuturuq. Çünki avtobioqrafik səciyyəli dastanlarda bədiiliklə yanaşı, real tarixi hadisələrin, konkret şəxsiyyətlərin təsviri də mühüm yer tutur. Avtobioqrafik dastanların bu cəhətlərinə diqqət yetirən prof. A.Nəbiyev sənətkarın adı ilə bağlı dastanların süjetinin şifahi yaradıcılıq prosesində yenidən işləndiyini, bir sıra tarixi faktların bu və ya digər dərəcədə mühafizə olunduğunu qeyd edərək yazır: “Avtobioqrafik dastanlarda ən başlıca göstərici ünvanın-şəxsiyyətin məlum olmasıdır. Bu tipli dastanlarda hadisə, əhvalat və süjetin kimin həyatı, sevgisi və ya məhəbbəti ilə bağlı olduğu məlumdur. Bir çox hallarda hadisənin baş verdiyi məkan da bəlli olur. Amma bütün hadisənin hansı zaman dönməndə baş verdiyi şərtidir”. [2, s.400]

A.Nəbiyev öz fikirlərini şərh edərkən “Vaqifin dastanı”, “Xan qızı”, “Tuti bikə” və sair kimi dastanların regional səciyyəsinə vurğulayaraq göstərir ki, bu dastanlar əsasən yarandıqları aşıq mühitinin repertuarı ilə məhdudlaşır. Bu fikirləri “Almas ilə Qəhrəman”, “Mahiri” dastanlarına da şamil etmək olar. “Mahiri” dastanı nə qədər regional əhəmiyyətli olsa da, klassik dastanlarımızın sənət ənənələrinə aid xüsusiyyətləri özündə əks etdirə bilmir. Lakin dastanda Mahirinin erməni fitnəkarlığı ilə qarşılaşması, xəyali sevgilisi Mahpərinin vüsalına yetişmək üçün cəfalara qatlaşması onun klassik məhəbbət dastanlarının qəhrəmanları kimi çətin sınaqlarda dözümlü və qətiyyətini göstərir.

Kənd ağsaqqallarının məsləhəti ilə Sümmanı qürbət ellərə səfərin çətinliklərini öyrənmək, bu yolda nələrin baş verəcəyini bilmək üçün Aşıq Mahirinin yanına yollanır. Aşıq Mahirinin qürbətə səfəri zamanı başına gələn iki əsas əhvalatı Sümmaniyə nağıl etməsi dastanın əsas məzmununu təşkil edir. Bu əhvalatlardan birincisi ermənilərin yaşadıkları Gərək kəndində Mahirinin ölümə halda döyülməsi və xeyirxah bir insan tərəfindən xilas edilməsidir. Dastanda təsvir edilməsə də, erməni qızının məlumatından aydın olur ki, erməni aşığını deyişmədə məğlub etdiyinə görə ermənilər Mahiriyə böhtan atır və onu döyürlər. Qars valisinin əmri ilə şəhərə gətirilən erməni quldurları hiylə ilə canlarını qurtarmağa çalışsalar da, Mahirinin otağına göndərdikləri qız əsil həqiqəti açıb söyləyir: “Kəndimizdə bir aşıq vardı. Bu aşıq kəndə gələndə dedilər ki, bunları deyişdirək. Baxaq görək bizim aşıqımı güclüdür, yoxsa türk aşıqımı? Bu aşıq bizim aşığı yenincə bu adamlar hiyləbazlıq edərək bu işi törətdilər. Kəndin ən gözəli olduğum üçün məni aşığın yanına göndərdilər. Amma o, məni öz qızı gözündə gördü, onun heç bir pis niyyəti yoxdur”. [3, s.141] Bu sözlər onu göstərir ki, Mahiri yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə malik bir sənətkardır. Bunu aşığın erməni qızına (məndə qızın adı çəkilmir, “ağcık-ermənicə “qız”-deyə müraciət olunur-A.A) söylədiyi təriflər də təsdiqləyir:

*Sən mənim övladım, mən sənə qurban,
Başqasına göstər seyranın, Ağcık.*

*Fərmanlı Əflatun, deyiləm Loğman,
Ara əmsalından dərmanın, Ağcık.*

Və yaxud

*Sən bir mahi-tiban, mən sənə bəndə,
Çox cəzalar vardır, deyib-gülməndə.
Saat səkkiz sənin burya gəlməndə,
Mahiriyə böyük bəla göründü. [3, s.139]*

Ədalət divanında Mahiriyə işgəncələr verən ermənilər cəzalandırılır və o, səfərinə davam edir. Burada diqqət çəkən məqam ermənilərin fitnəkar hərəkətləridir. Tarixdən məlumdur ki, bütün dövrlərdə və məskunlaşdıqları ölkələrdə ermənilər həmişə xəyanətkar mövqe tutmuş, iğtişələr, terror aktları, qanlı qırğınlar törətməklə xalqlar arasında düşmənçilik toxumu səpmişlər. Bunun ən bariz nümunələrindən biri ermənilərin daim sülh və əmin-amanlıq içərisində yaşadığı Osmanlı Türkiyəsində yaratdıqları qanlı toqquşmalar və cinayətlərdir. "Osmanlı dövləti ərazisində yaşayan ermənilər öz vədlərinə xilaf çıxaraq işğalçı rus ordusuna hərtərəfli kömək edirdilər. Bu məqsədlə casusluq edir, Osmanlı ordusunun yerdəyişmələri, miqdarı haqqında qiymətli məlumatlar toplayıp, təxribatçılıq aktları törədirdilər". [4, s.107]

Ermənilərin iç-üzünü yaxından müşahidə edən ingilis səyyahı Mark Sayks Türkiyədə olduğu müddətdə onların mənfur əməllərinin şahidi olmuş və ermənilərin üzdənirəq xislətini qətiyyətlə pisləmişdi: "Bu şəxsə görə, ermənilər aşağılıq insanlardır və insana nifrət təlqin etməkdədirlər. Yəhudilərin belə yaxşı tərəflərinin olmasına baxmayaraq, ermənilərin heç bir yaxşı tərəfi yoxdur. Özlərindən olanlara belə mərhəməti olmayan insanlardır. [4, s.133]

Belə faktların sayını istənilən qədər göstərmək olar. Biz bu misalların ümumi səciyyəsinə çıxış edərək demək istəyirik ki, Aşıq Sümmani də ermənilərin xislətini yaxşı bildiyindən "Mahiri" dastanında onların cinayətəkar əməllərini ifşa etmişdir.

Dastanda ikinci əhvalat Mahirinin Əfqanıstan səfərinin təsviri ilə bağlıdır. Səfər zamanı onun Tehrandə şah sarayının qarşısında elçi daşının üstündə oturması, burada şahın bağbanı işləməsi, yeddi ildə yeddi dil öyrənməsi, Əfqanıstana gedib Mahpərinə tapması və onların qoşulub qaçması, Mahpərinin atasının onları təqib edərək bir-birindən ayırması və s. motivlər şifahi epik ənənədən gələn maraqlı epizodlardır.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, Mahpəri dastanın süjet xəttində cəmi bir dəfə görünsə də, Mahirinin ülvə məhəbbəti, səmimi hissləri onun Mahpəriyə bəslədiyi sevginin nə qədər güclü olduğunu göstərir və səmimi təsir bağışlayır:

*Ətim getdi, qaldım dəri,
Versən, içəram zəhəri.
Sənə səslənir Mahiri,
Oyan, nazlım, səhər oldu. [3, s.144]*

İki dəfə ölümlə üzləşib təsadüfən xilas olan Mahiri nə qədər vəfalı aşiq təsiri bağışlasa da, sonadək bu statusu qoruyub saxlaya bilmir. Çəkdiyi məhrumiyyətlər, yurd həsrəti və tənhalıq bir insan kimi onu real həyatın nemətlərindən qopara bilmir. Sevgi izzirablarına indi vətən həsrəti də əlavə olunur, dərdləri birə-beş artan Mahirinin iç duyğuları gerçək olduğu qədər də təsirlidir:

*Katib lazım mənim dərdim yazmaya,
Adam odur, doğru yoldan azmaya
Ərinirdim məmləkəti gəzməyə
İndi qəza-qəryə çöllərim qaldı. [3, s.146]*

Ümumiyyətlə, dastanda Mahirinin hansı yolla Mahpəriyə aşiq olduğuna dair bir işarə yoxdur. O, başına gələn hadisələri Sümmaniyə danışarkən deyir: "Mən qırx yaşında aşiq oldum. Qırx bir yaşında evləndim. İki il sonra iki qızım oldu. Kəndin zəngini idim. Nə yazıq ki ailəm məni nə qədər sevsə də, Əfqanıstanda çilgincasına aşiq olduğum Mahpəri heç cür ağılımdan çıxmırdı". [3, s.136] Göründüyü kimi, o, Əfqanıstana gedənədək kifayət qədər təcrübəli, həyatın bərkini-

boşunu görmüş bir insandır. Mahiri heç bir qeyri-adi xüsusiyyətə malik deyildir. O, iki dəfə evlənir: Əfqanıstana gəlməmişdən əvvəl və Mahpəridən zorla ayrıldıqdan sonra. Əfqanıstandan Şama gələn və burada bir şeyxə qulluq edən Mahiri yenidən evlənir. Lakin bu evlilik də uzun sürmür, arvadından ayrılıb Ərzuruma gəlir. Doğrudur, bəzi dastanlarımızda qəhrəmanın iki, hətta üç dəfə evlənmələri təsvir olunur. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” un Vatikan nüsxəsində Beyrək onu əsirlikdən xilas edən düşmən qızını alır. “Lətif şah” dastanında Lətif şah fars padşahının qızı ilə də evlənir. “Şah İsmayıl” dastanının bir variantında Şah İsmayıl Gülzar xanım, Ərəbzəngi və Rəmdar Pəri ilə nikah kəsdirir. Lakin bu qəhrəmanlar yaranmış situasiyaya və verdikləri sözlərə, kəsdikləri əhd-peymanə görə həmin qızlarla izdivaca girirlər. Lətif şah düşmən qızı Əsmər xanıma söz verdiyi üçün uzun müddət mənəvi böhran keçirir. Şah İsmayıl Gülzar xanımı xilas etdikdən sonra o biri qızlarla evlənməyə razılıq verir və s. Yəni bu dastan qəhrəmanlarının başqa qızlarla izdivaca girmələrinin ciddi səbəbləri vardır və bu səbəblər yüksək bədii-məntiqi şəkildə əsaslandırılır. Mahirinin isə “bir gün məmləkət ağıma gəldi. Şamdakı ailəmi boşamaq üçün bir neçə sətir yazdım. Həsinin altına qoydum ki, mən səni boşamışam” – deyərək səbəb gətirməsi çox bəsit görünür və qeyri-ciddi təsir bağışlayır.

“Mahiri” dastanında diqqəti çəkən epizodlardan biri onun doğma kəndinə qayıdıandan sonra eşitdiyi və şahidi olduğu faciəvi əhvalatlardır. Epizodik obrazların birinin dediklərindən məlum olur ki, Mahirinin anası, bacısı və qızlarından biri ölmüş, arvadı isə başqasına ərə getmişdir. Onun vəfasızlığına dözə bilməyən Mahiri arvadını qarğıyır. Bu epizodda maraqlı doğuran cəhət budur ki, bütün bu real hadisələr fonunda onun qarğıışı dini-ürfani səciyyəsi ilə klassik dastanlarımızda rastlaşdığımız epizodlarla səsleşir. Həmin epizod bu cür təsvir olunur: “Oğlum, Sümmani, qalibə, bədduamız qəbul oldu. Qadının sağ gözü yuvasından çıxdı. Dediymə peşman oldum, çıxdım çölə. Kəndimə gəldim, bağımı-bağatımı, əmlakımı satıb bu kəndə köçdüm. Oğlum, hələ də buradayam. Mən diyari-qürbət çiləsini belə gördüm. Sən də istərsən get, istərsən getmə”. [3, s.149]

Dastanın məzmunu yığcam süjet üzərində qurulsun da, hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafi məkan Ərzurum, Qars, Tehran, Əfqanıstan, Şam kimi geniş əraziləri əhatə edir. Bütün bu hadisələr iyirmi bir il içərisində baş verir. Sürətli zaman keçidində coğrafi arealın tez-tez dəyişib bir-birini əvəz etməsi nağıl və dastanlarımız üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. Ümumiyyətlə, “Mahiri” dastanında nağıl ünsürlərinin və dastan motivlərinin təzahürü maraqlı doğurur. Mahpərinin Mahiriyə qoşulub qaçması, Əfqanıstan şahının onları yaxalaması, əsgərlərin Mahiriyə altmış iki bıçaq yarası vurmaları, onu bir naxırçının tapıb sağaltması və s. kimi motivlər dediklərimizə nümunə ola bilər. Dastanın nəzm hissəsi Mahirinin qoşma və gəraylılarından ibarət olub təhkiyənin gözəlliyini təmin edir.

Yaddaqlan etnoqrafik cizgilər, milli kolorit, şifahi epik ənənənin müəyyən ünsürləri Sümmanın dastan yaradıcılığına xas olan ədəbi-estetik keyfiyyətlərdir. Bunu gətirdiyimiz örnəklərdən aydın görmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Təhmasib M. H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). – Bakı: Elm, –1972, –392 s.
2. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. – Bakı: Elm, –2006, –648 s.
3. Erkal A. Aşıq Sümmani. – Erzurum, Fenomen yayınları, – 2007, –494 s.
4. Məmmədli A. Ermənilərin gerçək tarixi. – Bakı: Elm, –2005, –436 s.
5. Avtandil Ağbaba. Aşıq Sümmanın ustadnamələri / Avtandil Ağbaba // SDU. Elmi xəbərlər. Sosial və humanitar elmlər bölməsi. – 2020. – Vol. 16. – No 4. – P. 30-33.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44598002>

РЕЗЮМЕ

ЭПОС «МАХИРИ» АШУГА СУММАНИ И КЛАССИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ

Автандил Агбаба

Ключевые слова: *эпос, фольклор, образ, сюжет, классическая традиция.*

В статье анализируется эпос «Махири» Ашуга Суммани, одного из ярких представителей ашугской среды Агбаба-Чилдыр, как идейно, так и художественно. Автор исследовал эпос на фоне классической повествовательной традиции, рассмотрел фольклорные мотивы, наблюдаемые в содержании и сюжетной линии произведения, провел сравнения. Изучены особенности автобиографичности эпоса, объяснено мастерство Суммани. На основании сравнений делается вывод о том, что эпос, являющийся продуктом индивидуального творчества, богат фольклорными мотивами, но не полностью отражает классическую традицию.

SUMMARY

THE EPIC OF MAHIRI BY ASHUG SUMMANI AND CLASSICAL TRADITION

Avtandil Aghbaba

Keywords: *epos, folklore, image, plot, classical tradition*

The article analyzes the epic of Mahiri by Ashug Summani, one of the prominent representatives of the Agbaba-Childir ashug environment, both in terms of ideas and art. The author studied the epos against the background of the classical narrative tradition, considered the folklore motifs observed in the content and plot line of the work, and made comparisons. The peculiarities of the autobiographical nature of the epos were studied, Summani's mastery was explained.

Based on the comparisons, it is concluded that the epos, which is a product of individual creativity, is rich in folklore motifs, but does not perfectly reflect the classical tradition.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	29.10.2021
	Son variant	24.11.2021